

Tarihsel Dayanakları Olan, Özgün Bir Sosyalizm Perspektifinin İnşası Sorunu ve Kıvılcımlı'nın Temsil Ettiği Eşiğin Türk Sosyolojisi Açısından Değerlendirilmesi Gerekliği¹

The Issue of the Construction of an Original Perspective of Socialism which has Historical Bases and the Necessity to Evaluate the Threshold that Kıvılcımlı Represented in terms of Turkish Sociology

Ufuk Özcan

Özet: Bu makalede Hikmet Kıvılcımlı'nın teorik çabası özgül yönleriyle ve Türkiye'de sosyolojinin yüz yıllık birikimi çerçevesinde ele alınarak değerlendirilmektedir. Şüphesiz Kıvılcımlı Türkiye'de Marksist literatürün oluşumunda birinci düzeyde etkili olmuş bir düşündürüdür. Onun özgün yönler barındıran Tarih Tezi ile Marksizmin yaygın kabul gören tezleri arasında birtakım ayrılıklar bulunmaktadır. Kıvılcımlı'nın Tarih Tezi, Marksist teorinin büyük gövdesi içinde oldukça özgün diyebileceğimiz bir yerde konumlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hikmet Kıvılcımlı, Marksizm, sosyalizm, Türk sosyolojisi, tarih teorisi

Özet: In this article, the theoretical effort of Hikmet Kıvılcımlı is evaluated with its specific aspects and it is discussed in the context of the hundred year's accumulation of Turkish sociology. Undoubtedly, Kıvılcımlı was a philosopher who was primarily effective in the formation of the Marxist literature in Turkey. There have been certain differences between his History Thesis which includes original aspects and the widely accepted theses of Marxism. Kıvılcımlı's History Thesis takes part in a position that we can name quite original within the big structure of Marxist theory.

Keywords: Hikmet Kıvılcımlı, Marxism, socialism, Turkish sociology, the theory of history

Bu yazının konusu üç temel nokta üzerinde ilerliyor: Hikmet Kıvılcımlı'nın teorik çabasının özgüllüğü, Türkiye'de sosyolojinin gelişme özellikleri ve Kıvılcımlı düşüncesinin Türkiye'de sosyolojinin yüz yıllık birikimi çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılması. Böylesine kapsamlı ve iddialı bir perspektif ortaya konulunca, daha önce böyle bir perspektifle herhangi bir girişim de mevcut olmadığından, yazının bu doğrultuda belki de bir ilk ve ön girişim, mütevazı bir

¹ 17-18 Ocak 2013 tarihlerinde Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sedat Hakkı Eldem Oditoryumu'nda sivil inisiyatifle düzenlenen Hikmet Kıvılcımlı Sempozyumu'nda sunulan bu bildiri, suskunlukla geçiştirilmek yerine suçlayıcı ve hedef gösterici nitelikte birtakım bağırış çağırışlarla karşılanmış ve tartışılması önlenmiştir. Sempozyum bildiri kitabında da yer alan metni herhangi bir değişikliğe tabi tutmadan *Sosyolojca* okurlarının dikkatine sunuyorum.

kavrama çabası olduğunu belirtmek durumundayım.

Kıvılcımlı, yirmili yaşlarda komünist partili, otuzlarına geldiğinde partiden ihraç edilen ve görüşleri resmi komünist çevrelerce itibar edilmeyen, dikkate alınmayan bir kişi. Bu durumun, resmi öğretinin çeperi dışında teorik arayışlara girişmesi açısından olumlu bir itki sağladığı düşünülebilir. Siyasal olarak Sovyetler'e angaje olmayı sonuna kadar sürdürmüş olsa bile,² Türkiye'nin gerçekliğine bağlı teorik özgüllük arayışı onun görüşlerinin temelinde yer alıyor. Kıvılcımlı'nın teorik ve politik duruşunun Komintern çizgisiyle bire bir örtüşmediğini gösteren çeşitli emareler rahatlıkla bulunabilir. Böyle bir çaba, düşünürün ayrık-sılığının kavranması bakımından anlamlıdır da. Bir yandan Türkiye'nin SSCB ile 1920'lerdeki ittifak ilişkisinden uzaklaşarak içe kapanmasının getirdiği (farklı tartışmaları yoksayan) boğucu konjonktür, diğer yandan TKP'nin farklılıklara izin vermeyen otokrat ve tasfiyeci karakteri Kıvılcımlı'yı yalnız bir adam olarak kendi "Yol"unu izlemeye sevk etmiş olmalıdır. Kıvılcımlı'nın henüz rüşeym halindeki özgül teorik yaklaşımı böyle bir tarihsel zeminde yeşermeye başlar. Akınlı ve ruhunu resmi çevrelere tamamen ipotek etmek istememiştir. Bu tavrı, siyasal açıdan değilse bile teorik açıdan daha fazla geçerlidir. Türkiye'nin tarihine, toplumsal yapısına, bu coğrafya insanının duygu, düşünce ve inanç dünyasına uygun yeni bir anlayış hakim kılınmadığı takdirde ülkede sosyalizm için herhangi bir ümit olmadığını düşünüyordu Kıvılcımlı. Doğu Perinçek'in bir saptaması belli bir yönüyle isabetlidir: "Ayağı bir ağaç gibi bu ülkenin toprağına basıyordu, kendi köklerini Türkiye toprağıının derinlerine uzatmıştı." Toplumsal hayatın somut tezahürleri ile teori arasındaki ikilem söz konusu olduğunda, Kıvılcımlı için teorinin hazır kalıpları ve soyutlamaları değil, hayatın somut tezahürleri belirleyiciydi. Marksizmin Batı toplumlarının tarihsel gelişiminden doğan klasik paradigmasının Türkiye gerçekliğini açıklayamayacağı fikri onun zihninin merkezinde yer alıyordu. Marksist literatürü hatmetmekle bu ülkede hiçbir anlamlı adımın atılamayacağı fikrinin öncüsü, kim ne derse desin, Kıvılcımlı'dır. Bu, artık görmezden gelinemeyecek bir olgudur ve yaşanan tarih (büyük hercümerçler, kayıplar, savrulmalar, dramlar, her şeyden önemlisi, onca mücadeleye rağmen bir türlü elde edilemeyen kazanımlar) onu haklı çıkarmıştır. Bütün bu acı tecrübelerden Türkiye sosyalistleri kendi adlarına anlamlı dersler çıkarabilmiş midir ki Kıvılcımlı çıkarabilsin?

Kıvılcımlı'dan günümüze kalan en büyük derslerden biri, bugünlerde sözde radikal sol entelektüeller tarafından iyice içinin boşaltıldığını gördüğümüz "Tarih Bilinci"nin önemidir. Tarih bilinci olmaksızın, hangi olumlu ideal adına olursa olsun bir arpa boyu dahi yol gidilemeyeceği, tartışmaları soyut felsefi çeper

² Ki bu iddia bile tartışmaya açıktır; Kıvılcımlı ne ölçüde Sovyetler'e sadakat göstermiştir, sadakatının sınırları nedir? Kıvılcımlı'nın fikriyatından, kimilerine göre tartışmasız bulunan Stalinist politik duruşuna rağmen, Troçkist yorumlar çıkarmak nasıl mümkün olabilmektedir? Nihai yargılardan kaçınmakta yarar bulunmaktadır.

içinde boğanların böyle bir bilinçten ne kadar yoksun oldukları bugün daha net bir biçimde görülmektedir. Tarih odaklı bir teori geliştirme tasası Kıvılcımlı'yı toplumların tarihte farklı gelişim çizgileri izleyebilecekleri fikrine götürmüştür. Elbette tarih bilincinin, başka şeylerle desteklenmedikçe kendi başına bir anlamı bulunmamaktadır. Kıvılcımlı, tarihsiz teorinin kısırlığı düşüncesinden hareketle ileri bir adım daha atmıştır. Kendi çağının entelektüelleri üzerine ağır bir bulut gibi çöken Avrupa-merkezci, Aydınlanmacı ve evrenselci tarih yazımına kuşkuyla yaklaşması onun çabasını ayrıksı ve değerli kılan bir etkidir. Kıvılcımlı, proletaryası gelişmemiş, belki bin yıldır yaşam koşulları pek de değişmeden kalmış amele ve ırgatın "proleter" sayıldığı bir ülkenin Marksist düşünürüydü. İşçi sınıfının gelişmemişliği bir yana, Türk sosyalisti sosyalizm öğretisinin dokusuna da yeterince nüfuz edememiş, o vakte kadar üçüncü sınıf bir entelektüeli bile kendi arasından çıkaramamıştı. Belki de bu yüzden Kıvılcımlı Türk aydınını ciddiye almıyor, haklı olarak onları kolaycılık ve tembellikle itham ediyordu; bu tepkisini pek çok metnin satır aralarından okuyabiliyoruz. Bu açıdan Nazım Hikmet hakkında yazdıkları son derece ilgi çekicidir.³ Marksizmin ülkemizdeki köksüzlüğünün, dayanaksızlığının verili koşulları altında Kıvılcımlı, Lenin'in "ülke orijinalitesi"nin analizinin ihmal edilmemesini tavsiye eden önermesini ciddiye aldı. Meseleleri kökünden, tarihsel temelleriyle birlikte kavramak istiyordu. Ve muhakkak ki, o tarihe kadar hiçbir Türk aydınının tevessül edemeyeceği bir merak ve çalışkanlıkla kafasını Marksist klasiklere gömdü. Bununla da yetinmedi, Doğu uygarlığına ait klasik metinleri, İslami kaynakları, İbn Haldun'u, Osmanlı vakanüvislerini vb. titizlikle okuyarak sonuçlar çıkarmaya çalıştı. Çok uzun yıllara yayılan hapisane yaşamı onun için "tek kişilik bir üniversite tecrübesi" oldu.

Kıvılcımlı, "Türkiye aydınının, Batılı bilgin önünde yamyamsı aşağılık duygusu kadar, kendi toprağındaki düşünüre karşı, karlı dağları ben yaratırım sanan aşağılık kompleksi"nden söz eder. Bu yaklaşımına paralel olarak, hem resmi Marksizmin şablonlarına hem de Avrupa-merkezci tarihyazımına ve evrensel gelişim yasaları fikrine kuşkulu, mesafeli bir duruş geliştirdiği altı çizilerek söylenmelidir. Bu değerli duruş, onun sol çevreler içinde dahi yadırganmasının da sebebidir. "İdeolojik alanda, Marksizm-Leninizmi papağanca ezberlenecek klişeler sananların hakkımdaki düşüncelerini belki ölünceye dek öğrenemeyeceğim." diye yazan Kıvılcımlı'nın bu sözleri, onun Marksizmin teorik klişelerinin ötesine geçen arayışlarının bir belirtisidir. Bir bakıma tarihsel araştırma ve tahlile verdiği önem, toplumların özgüllüğünü

³ Şaire söylediği şu sözler onun hakiki arayışlarının özünü veriyor:

- "- Her şeyden önce sen Türkiye halkının idealisti olabilirsin.
- Değil miyim?
- Henüz değilsin. Biçimce ve özce değilsin. Öz bakımından sen Kutva'da (KUTV, U.Ö.) ezberlediğin Marks-Engels-Lenin formüllerini Türkçeye şaşırtacak dillerle çeviren bir bülbülsün. Ve o şaşkınlıktan iyi yararlanıyorsun. Böylesi uzun sürmez. Türkiye halkının öz problemlerine girmelisin."

yabana atmayan bir yaklaşımın ürünüdür. Onu böyle bir bakış açısına yönelten, Doğu uygarlıklarının tarihinin Batı gelişme çizgisinden farklılığına ilişkin gözlemleridir. Bu açıdan da Kıvılcımlı'nın Stalinizmin katı ve yüzeysel anlayışından kesin bir biçimde ayrıldığını söyleyebiliriz. Kıvılcımlı, tarihte toplumların zorunlu olarak uyacakları bir aşamalar dizisi (beşli aşama) olduğu ve her toplumun er geç bu aşamalar dizisine ve onların gelişme yasalarına tabi olduklarını öngören aşırı determinist ve dogmatik Stalinist yaklaşımı benimsemeye yanaşmamıştır. Tarih Tezi'nde özel bir terminoloji geliştirme ihtiyacı bu noktada düğümlenmektedir. Gerçekte, tarihi maddeciliğin yasalarına uygun olarak toplumların geçirdiği tarihsel aşamaların şematik bir dizi halinde sıralanması Marks'ın olgun dönem eserlerinin mantığına da aykırıdır. Marks, önceki eserlerindeki aşırı genellemelerinin doğurduğu teorik zaafiyetin farkına varmış olmalıdır ki, tarihte farklı toplumsal formasyonlar belirleme ihtiyacını hissetmiştir. Germanik (GÜT), Slavonik (SÜT), Asyalı (ATÜT) üretim tarzları kavramlarını ortaya koyması, Marx'ın, teorisini daha da yetkinleştirme çabasında olduğunu göstermektedir. Ancak Kıvılcımlı'nın Tarih Tezi, Marx'ın yaklaşımıyla da tam anlamıyla örtüşmemektedir. Kıvılcımlı, sınıflı topluma geçişteki klasik ayrımları hesaba katmamakta, köleci üretim tarzının özgülüğünü göz ardı etmekte, feodalizmden söz etmekle birlikte bir üretim tarzı olarak ayrırcı özelliklerini genelleştirmekten kaçınmaktadır. Ayrıca, tarihsel aşamaların tek ve doğrusal bir çizgi üzerinde ilerlediği fikrini kabullenmeye yanaşmaması, "ilkel sosyalizm" kategorisini vurgulu bir biçimde öne çıkarması ve "ilkel sosyalizm" in "çağcıl sosyalizm" le bağını kurması da dikkat çekicidir. Hatta, kapitalizm-öncesi bazı toplumların mevcut deneyim ve birikimlerinin sıçramalı bir tarihsel gelişmeye, yani sosyalizme evrilmeye izin vereceğini düşünmektedir. Daha da önemlisi, Kıvılcımlı, klasik Marksizmden farklı olarak, "komün" ile "kapitalizm" arasındaki dönemi "barbarlık-uygarlık" temel kutupsallığı temelinde ele almaktadır. Bu nedenle yöntemi aşırı determinist bir iç mantıktan uzaktır; tarihsel yasa fikrinden kopmamakla birlikte donmuş, katı bir yasa fikrine de bağlı değildir. Bütün bunlar, Kıvılcımlı'nın tezleriyle Marksizmin yaygın kabul gören yaklaşımları arasında gerçekten bir ayrım olduğunu gösteriyor. Burada bu konu üzerinde uzun boylu bu tartışmaya girecek değiliz, ama Kıvılcımlı'nın Tarih Tezi, Marksist teorinin büyük gövdesi içinde oldukça özgün diyebileceğimiz bir yerde konumlanmaktadır.

Kıvılcımlı'nın, Marksizmin klasik kaynaklarındaki boşlukları doldurmak üzere Doğu uygarlıkları üzerine oldukça özgün sayılabilecek çalışmalara yönelmesi göz önünde bulundurulduğunda, Sovyet resmi öğretisiyle, hele hele Stalinizmle sonuna kadar uzlaşması imkansızdı; er veya geç sapak bir "Yol"a düşecekti. SBKP ve TKP'nin, 1938 Donanma yargılamaları sırasında Nazım Hikmet, Kemal Tahir ve Hikmet Kıvılcımlı için kılını bile kıpırdatmamış olması, muhtemelen Kıvılcımlı'nın çıkardığı önemli bir pratik dersti. Nitekim TKP'den kendisine ağır suçlamalar yöneltildiğinde, Kıvılcımlı'nın bu ülkede Sovyet bağımlısı bir sosyalizmin gelişmesinin imkansızlığına ilişkin kanısı da güçlenmiş oldu. Belki de yalnızlaşmasının, yolunu tek başına da olsa sürdürmek zorunda kalışının sebebi

budur. Resmi sosyalizmden tamamen kopmasa da, en azından resmi doktrinerliğe güvensizliği bu koşullar altında gerçekleşmiş olmalıdır.

Türkiye'nin Çok Partili hayata geçmesinden sonra Demokrat Parti'ye başlangıçta sıcak bakması, yeni gelişmeleri ümit vaat edici bulmasından kaynaklanıyor olabilir. Bunda, illegal partilere inancının kalmamış olmasının payı vardır. Ayrıca, Tek Parti otokratizmine karşı da mesafelenmiş olmalıdır. Böylece, SBKP, TKP, MK, CHP ne der diye düşünmeden, 1954'te Vatan Partisi'ni kurar. Anti-komünist icraatları ile namlanmış DP yönetiminin bu partinin varlığına uzun süre ses çıkarmaması da ilgi çekicidir; bir soru işareti olarak önümüzde durmaktadır. Ancak 1957 seçimleri sırasında Kıvılcımlı'nın yaptığı Eyüp Sultan konuşması hükümet çevrelerini çileden çıkarır. Konuşması, hem resmi laik çizgiden, hem Sovyet güdümlü resmi yaklaşımdan, hem de DP kadrolarının İslamiyeti istismar eden anti-laik tutumundan tamamen ayrı düşüğünü göstermektedir. Ona göre İslamiyet ile sosyalizm çatışan kutuplar oluşturmuyor, tam tersine birbiriyle uyuşan özellikler barındırıyordu. O dönemin solcu aydınlarının İslamiyet ile sosyalizm arasında anlamlı bağlar kurmuş Kıvılcımlı'ya herhangi bir ilgi ve yakınlık göstermezken, 1960'larda mühtedi bir Fransız komünistinden etkilenerek İslamiyet mefhumu üzerine düşünmeye başlamalarında bir garabet, bir samimiyetsizlik olsa gerek. Şunu da belirtelim ki, Kıvılcımlı'nın tezleri o ana kadar billurlaşan İslamcı tezlerin de karşısındaydı. İslamcılar, sosyal adalet ve eşitlik sorunlarıyla zihinlerini yorma zahmetine pek katlanmamışlardı ve tarihsel materyalizmin önde gelen muarızları olarak sosyalist akıma her zaman bir set oluşturdular. Bu bakımdan Kıvılcımlı'nın yaklaşımı çağdaş Türk düşünce tarihinde -hatta belki de çağdaş İslam düşüncesinde- bir ilk olma özelliği taşıyordu. Kıvılcımlı'nın, konuşma mekânı olarak tarihi Eyüp semtini seçmesi de rastlantı eseri görülmemelidir. Eyüp, Kıvılcımlı'nın hedefleri açısından sembolik değer taşıyan bir semtti. Ama pragmatik bir seçim olduğunu da düşünmemek gerekir. Sosyalist doktrin in İslamiyete genellikle olumsuz bir gözle bakması onu İslamiyete olumlu değerler atfetmekten alıkoymamıştır.

Kıvılcımlı'nın zihnini, ortalama bir sosyalistin dünyayı algılama tarzına yabancı sorular işgal eder. Tarihin gelişim seyrine ve İslam toplumlarının dinamiklerine ilişkin aykırı düşebilecek sorular sormuştur. En basitinden, "İslamiyet modernleşmeye, Batılılaşmaya engel oluşturmaktadır" şeklindeki bir tez onun ilgi alanına girmezken, İslamiyete tarihsel olarak devrimci bir rol atfetmiştir. O dönemde bürokratik bir sosyalist kafayla bu türden tabu parçalayıcı, atak yorumlarda bulunmanın imkansızlığı aşıkardır. Kıvılcımlı İslamiyetin geleneksel boyutunu, halk arasında yaşanan biçimini savunmuş, orada devrimci bir potansiyel görmüştür. Dolayısıyla "din devleti" anlayışını olduğu kadar, modernizmin kendi dışında kalan her şeyi, primitif ve saf karakterini koruyan her türlü yaşam tarzını ve değeri silip süpürmeye meyilli gelişimini de daha baştan reddeden bir tavrı vardır. Laiklik ilkesine karşı çıkışı, Aydınlanmacı idealleri gözünde büyütmemesi onun yaklaşımının artı özellikleridir; hür tefekkürünün belirtisidir. Kıvılcımlı, kapitalist modernite ile göçebe-primitif-geleneksel olan arasında

gerçekleşen amansız kavgada ikincinin galip geleceği konusunda iyimser, naif bir beklenti içindedir. Elbette kapitalist modernitenin nüfuz gücünün ve doğuracağı tahripkar sonuçların farkındadır, ancak modern-öncesine dayanarak modern-sonrasına, başka bir deyişle sosyalizmin en saf evresine sıçrama yapılabileceği görüşü onu iyimser kılmaktadır. Ortodoks-Marksist tarihsel şema bu noktada da parçalanmaktadır. Türkiye’de sosyalizm tecrübesinin toplumla kaynaşma noktasında maruz kaldığı başarısızlık, uğradığı ağır yenilgiler göz önünde bulundurulduğunda Kıvılcımlı’nın düşünce mirası önünde derinlikli olarak düşünülmelidir. Böyle bir girişimde elverişli bir yol da Türkiye’de sosyolojinin toplam birikiminin değerlendirilmesinden geçmektedir.

Türk Sosyolojisinin Birikimi ile Kıvılcımlı Arasında Temas Kurmak

Yıllar önce “Türk Sosyologları ve Eserleri” adlı dersimin notlarını hazırlamaya başlarken, sosyolojinin mektepte belletilmediğinin, hatta çoğu kere yanlış belletildiğinin farkında biri olarak, meslekten sosyolog olmayan, akademi içinde yer almayan ancak gelişkin bir toplumsal duyarlılığı bulunan düşünürlerin Türkiye’de toplum teorisine önemli katkılar yaptığını da dikkat çekme gereğini duymuştum. Memleketimizde Ziya Gökalp, Sabahattin Bey gibi ilk öncü, kurucu sosyologlar kuşağının isimleri dışında, Ahmet Cevdet Paşa, Mustafa Suphi, Baha Tevfik, Ahmet Şuayip, Halide Edip, Zekeriya Sertel gibi birbirinden oldukça farklı isimler zihnimden geçerken, Hikmet Kıvılcımlı isminde durakladım. Temel nitelikte sayılabilecek kitapları raflarımda duruyordu, belli aralıklarla da olsa bu kitaplardan belirli bölümleri okumuş, ama özel terminolojisinden ve sistematüğının derinliğinden dolayı okuduğum görüşleri belirli bir yere netlikle yerleştirmekte güçlük çekmiştim. Bazen bir yazarı daha dolaysız bir şekilde okumak yıllar sonrasında, birtakım vesilelerle gerçekleşir. Okuma biçimleri ve bağlamı hep değişiktir. Bazı durumlarda öznel sebepleri küçümsemiyorum, çünkü hep varlar, nihayetinde temel saiklerden biri merak duygusudur, insanın zihnini işgal eden sorunlardır -sorunların kaynağı o kişiden tamamen uzak ve bağımsız olsa bile. Bu sorunlardan hareketle kitaplara ve düşünürlere giden yol açıılır.

Kıvılcımlı metinleri üzerinde ilk okumalarım, onun “Antika Medeniyet” adını verdiği şeyin açıklamasını merak etmemle başladı, bu açıklamaların ATÜT ile ilgili mevcut literatüre özgül katkısını veya aykırılığını, Kıvılcımlı’nın bu konuda bir öncülüğü olup olmadığını merak etmiştim. Aslında 68 Fransa’sından esen bir rüzgarla başlayan ATÜT tartışmaları çoktan geride kalmıştı. Kıvılcımlı’nın konuya oldukça farklı bir yaklaşım getirdiğini gördüm, ama açıklamalarını bir türlü sindiremedim. Gene de, Marksist olmakla birlikte Türkiye’nin ve Doğu uygarlıkları tarihinin özgüllüğüne (başka deyişle Batı’dan farklılığına) gösterdiği hassasiyet açtı, bunu hep takdire şayan buldum. Çünkü bildiğim kadarıyla belli bir tarihe dek Türkiye’de sol cenahtan olup da bu doğrultuda gözlemlerde bulunmuş bir düşünür pek yoktu. Kıvılcımlı sol içinde bazı sorunları enine boyuna kurcalayan ilk kişilerden biriy-

di gözümde. Belli bir tarihten sonrasını ise daha kolay takip etmek mümkündü. 1960'larda farkçı/özgücü yaklaşımlar -milliyetçilik ile Marksizmin, Kemalizm ile anti-emperyalizmin harmanlanması nedeniyle- adeta moda haline gelmişti. ATÜT tartışmaları da Osmanlı'nın/Türkiye'nin Batı'dan (ve Batı'nın feodalizm "aşama"-sından) farklılığını (daha doğrusu feodalizmden dahi "geri formasyonu"nu) gözle- re sokmak için geliştirilmişti sanki. Farklılığımızı kabul etmekle, aslında geriliğimizi kabullenmiş oluyorduk. Ama durumun nahoşluğu da fark edilmiyordu. "Geri bir toplum", tarih yasaları gereğince hiç olmazsa feodalizmden kapitalizme geçiş yapabilme olanağına sahipti, ama o "geri toplum"a ATÜT yaftası vurulunca işler iyice sapa sarıyordu. Sonuçta feodalizm tartışmalarının da ATÜT tartışmalarının da gelip dayandığı yer aynı nokta idi: Her iki tartışma da sonuç itibariyle kapitalizmin kutsanıp ululanmasından daha öte bir anlam ifade etmiyordu. İliklerimize kadar kapitalizmi yaşamalıydık ki sosyalizme doğru ileri bir adım atabilelim. Kemal Tahir'in bu sonucu fark ederek ATÜT defterini kapatmasında Baykan Sezer'in etkisi üzerinde pek durulmamıştır -Ertan Eğribel'in tek bir yazısı hariç, hiç. Kemal Tahir ve Baykan Sezer'in bütün bu yaklaşımlardan farklarını ortaya koyarak en verimli tartışmalar içine girdikleri zaman dilimi 1960'lı yılların sonlarıydı. Daha sonra bu çizgi Baykan Sezer'le gelişerek 2000'lere doğru uzandı.

Kıvılcımlı ise bütün bu tartışmalarda hep uzakta bir figür gibi kaldı. Belki de o dönemki siyasal eylemliliği teorisyen kişiliğini gölgelemişti. Bir yandan enter-nasyonalist bir komünist oluşu, diğer yandan II. Kuva-yı Milliye Devriminden söz etmesi ve çeşitli dönemlere yayılan tezleri arasındaki uyumsuzluklar net bir Kıvılcımlı portresinin görülmesini zorlaştırıyordu. Devlet, millet, ordu, sınıf mef-humlarına bakışında belirli süreklilikler olsa da, ayrıntıya inildiğinde bazı hu-suslarda döneme bağlı olarak birbirine zıt sayılabilecek tahliller getirdiğini fark etmek güç değildi. İlk bakışta, Türkiye'nin modernleşme sürecine bağlı salınım ve zigzaglarına benzer bir durum içindeydi sanki. Farklı dönemlerdeki, farklı mahiyetteki metinleri sanki iki-üç ayrı kalem tarafından yazılmış izlenimi ve- riyordu. Bu durum, Akdeniz ile Karadeniz, Atlantik ile Kuzey Denizi, Asya ile Avrupa arasında yalpalayarak, el yordamıyla kendisine yol bulmaya çabalayan Türkiye gemisinin insana iç bulantısı veren, ikircikli, kararsız, makus talihinin bir sonucu gibi göründü bana. Daha açık ifade edersem, İslam dünyası ile laik Avrupa arasında, Sovyetler ile NATO bloku arasında sıkışmışlık Türkiye insanı- nın XX. yüzyıldaki bütün temel çelişkilerinin özünü verebilir. Bu şartlar altında bile Kıvılcımlı'yı her şeye rağmen, bazı açılardan dirençli ve istikrarlı kalmayı başarmış bir düşünür ve eylem adamı olarak değerlendirmek mümkün gö- rünüyor. Böyle bir vargıyı pekiştirmek için, onun düşüncelerinin ve eylemleri- nin Türkiye'nin XX. yüzyıldaki genel serüveniyle ve Türk sosyolojisinin gelişim özellikleriyle paralel ele alınmasının yararlı olacağını düşünüyorum.

Bilindiği gibi Türkiye'de sosyolojinin daha başlangıç evresinde iki ana okul birbirinden ayrışarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Sosyoloji/yöntem anlayışı- nı Le Play'den devralan Sabahattinci okul ve Durkheimci sosyoloji geleneğinin

izinden giden Ziya Gökalp okulu. İlkinin toplum anlayışı liberal-bireyci, ikincisinin korporatist-dayanışmacı-kamucuydu. Her iki okulun toplum ve tarih anlayışlarının da sosyalizme ve tarihsel materyalizme karşıt olduğunu biliyoruz. Hikmet Kıvılcımlı'nın yolu ise, bu ekollerin tamamen dışında, bambaşka bir doğrultuda gelişir: Marksist ve tarihsel materyalisttir. Batı sosyolojisinin metafizik, idealist yönünü sergileyerek karşısında konumlanır. Sosyolojiyi "burjuva bilimi" sayma kolaylığına düşmeden Batı sosyolojisinin eleştirisine girişen Kıvılcımlı, Türkiye'de özgün bir sosyoloji anlayışına sahip, sosyalizmi teorileştirme çabası içinde olan ilk örnek kişidir.⁴ Bu bakımdan onun fikriyatını Türkiye'de sosyolojinin gelişiminde rol oynayan mevcut okullaşmaların dışında, ayrı bir okul içinde değerlendirmek anlamlı olacaktır. Böyle bir önerme de, Türkiye'de sosyoloji tarihinin yeni bir gözle yazılması gerekliliğini ortaya koyar. Ödevdir.

Kıvılcımlı'yı bir toplum kuramcısı olarak farklı ve özgün kılan nokta klasik sınıf ve emperyalizm analizlerinden ziyade, tarih görüşüdür. Doğu uygarlıklarının tarihsel gelişimine ilişkin, Marksist analizde o güne dek yeterince ele alınmamış olarak kalan, ele alınmış olsa da Avrupa-merkezci bakış açısının tek yanlılığı ile daha baştan sakatlanmış açıklamalar onu tatmin etmemiştir. Uygarlığın gelişimini kavrama yönünde olağanüstü bir çabaya girişir. Klasik bir sosyoloji ve tarih eğitiminden geçmemiş olmasına rağmen, geliştirdiği tarih ve toplum görüşü kayda değer sosyolojik unsurlar barındırmaktadır. Hatta sosyolojiyi bir meslek olarak ifa eden birçok sosyologdan daha sosyolog tavrı sergilemiştir. Bununla birlikte, Kıvılcımlı'nın görüşlerinin akademi içinde yeterince ciddi akisler yarattığını söylemek mümkün değildir. Türk sosyoloji tarihi bahis konusu olduğunda adının dahi geçmemesi önemli bir işarettir. Bunun çeşitli nedenleri var. Belki de birinci neden, toplum teorisinin resmi kaynaklı ve resmiyet damgalı olmasını zorlayan etkenlerdir. Türkiye'deki tuhaf ikileşmelerden biri, bürokrasi eksenli terminolojiye uygun olarak gelişen "mektepli-alaylı" ayırımına benzer "akademi-akademi dışı" ayırımıdır. Akademisyen, sivil aydını ciddiye almaz, sivil aydın akademiye güvensizdir. İkiliğin kökeni, başat ideolojinin yeniden-üretimi koşullarında saklıdır. Kıvılcımlı üzerinde sessizce geçişirme ve tecrit tavrı biraz da buradan kaynaklanıyor. Ama esas sebep değil. Kıvılcımlı'nın kişisel tarihi, uzun süren hapis yaşamı ve içinde bulunduğu konum, görüşlerinin -belirli çevrelerde ilgi çekmiş olmasına rağmen- doğrudan referans gösterilmesine engel olmuştur; etkisinin "örtülü", dolaylı yoldan olduğunu söylemeliyiz. Bunda, çizgi dışına düşme/sürüklenme ve Kıvılcımlı gibi yalıtılma riskinin, yani korku faktörünün

⁴ Kuşkusuz Kıvılcımlı'dan önce de Türkiye'de sosyalist düşüncenin bir serüveni vardır. Örneğin Mustafa Suphi, ki komünist harekete katılmadan önce sosyoloji formasyonuna sahip olduğunu biliyoruz, İştirakçi Hilmi, Şefik Hüsnü gibi isimler de sayılabilir. Ancak Kıvılcımlı'yı bir ilk, bir öncü saymamızın nedeni, aktarma kolaylığına düşmeden, Türkiye'de kendi çabasıyla, kendi adıyla anılacak bir tarihsel teori ve sosyoloji/sosyalizm anlayışını ortaya koymuş olmasıdır.

de payı vardır. Belli riskleri üstlenmeden Kıvılcımlı'ya farklı bir gözle bakmanın bugün bile uygun şartları bulunmamaktadır.

Modern Türkiye'nin düşünce tarihi içine Kıvılcımlı'yı yerleştirmenin başka güçlükleri de vardır. İki önemli güçlüğe veya eksikliğe daha dikkat çekebiliriz: Birincisi Türkiye'de sosyal teorinin öncü düşünürleri arasında paralel okumalar sağlıklı bir zemin üzerinde gerçekleştirilememektedir. İkincisi Türk sosyolojisinin önemli simaları ile Türkiye'de sosyalizmin öncü düşünürleri arasında bağ kurulmasından kaçınılmaktadır. Halbuki Türkiye'de sosyoloji kürsülerinde sosyalist yaklaşımların kayda değer bir macerası da vardır. Türkiye, Sovyetlerle kıyaslandığında, farklı fikir akımlarının filizlenmesi açısından ve daha başka açılardan çok daha demokrat bir ülkedir. Buna karşılık Türkiye'de sosyoloji ile sosyalizm tartışmaları arasındaki bağ zayıf bir tarihselliğe sahip olagelmıştır. Bunun başlıca nedeni, sosyoloji ile sosyalizm arasındaki ilişkinin siyasal konjonktüre bağlı olarak bir istikrarsızlık sergilemesidir. Örneğin 1960-80 arasındaki nispeten elverişli bir devreden sonra, önceki dönemden 1980'lere kalan, tam anlamıyla bir hafıza boşalması olmuştur. Düşünce hayatımızın kesintileri Türkiye'nin siyasal kesintilerinin izdüşümü ve sonucudur. Böyle bir ortamda düşünce gündeminin de sağlıklı bir biçimde belirlenmesi mümkün olamayacaktır. Toplumsal teoride kişiye bağlı toplu tarafgirlik ya da topluca terk edişler sıklıkla gözlenmektedir. Aynı nedenlerle tutarlı sentezlere de ulaşılamamaktadır. Bu durumun bir düşünce geleneğinin oluşması önünde ne denli büyük bir engel oluşturduğunu görmemek için kör olmak gerekir.

Kıvılcımlı, sosyalist hareket içinden gelen birçok kişiden farklı olarak sosyolojiden kopuk bir insan değildir. Sovyet bürokrat bilimcileri gibi sosyolojiyi "burjuva bilimi" olarak küçümseyip bir çırpıda çöp sepetine atmamıştır. Tam tersine sosyolojiyle derinlikli bir ilişkisi olduğu, özellikle XIX. yüzyıl sosyoloji tarihiyle birçok sosyologdan daha fazla ilgilendiği anlaşılmaktadır. Bu konuda eleştirel bir kitabı da bulunmaktadır: *Metafizik Sosyolojiler*. Bu kitabında Batı sosyolojisine yönelik ileri düzeyde bir sorgulama çabası içine girmiştir. "Metafizik sosyolojiler"e karşı "diyalektik sosyoloji"yi öne çıkarması, bir bakıma sosyoloji ile sosyalizmi bütünleştirme girişiminin bir sonucu olsa gerektir. Diğer pek çok yayınında da sosyolojik çözümlenelerde bulunduğu görülür. Buna rağmen Kıvılcımlı'nın Türk sosyoloji tarihinde yeterince ilgi çekmemesi tuhaf bir durumdur.

"Diyalektik sosyoloji" elbette Kıvılcımlı'nın gözünde tarihten soyutlanmış bir bilim değildi. Tarihsiz sosyolojiyi, nesnesini yitirmiş, ondan kopmuş bir sahte bilim olarak görüyordu. Batılı sosyologların, tarih ile sosyolojiyi birbirinden ayırarak, hem tarihi hem de sosyolojiyi kısırlaştırdıklarından bahsediyordu. Bunlar gerçekten çok önemli saptamalardır. Günümüzde sadece sosyologların değil, çoğu Marksistin de tarihsel materyalizmden ne denli kopuk oldukları göz önünde tutulduğunda, bu açıdan da Kıvılcımlı'nın ileri bir noktada durduğu belirtilmelidir. Batı sosyolojisinin açmazını en açık bir biçimde *Metafizik Sosyolojiler* adlı kitabında tartışırken güçlü temellendirmeler getirmiştir. "Büyük Sosyologların" göstermeye çalıştıkları gibi, sosyoloji, masum, saf ve ne olursa olsun 'gerçek arayıcı' bir bilim

değildir. Sosyoloji: 19. yüzyılda serbest rekabetçi kapitalizmin, 20. yüzyılda tekelci finans-kapitalizmin emrindedir ve her ne pahasına olursa olsun, kapitalizmi haklı çıkarmak için kan teri dökenlerin uydurdukları yığınla tarikatlar mahşerine bugün sosyoloji adı veriliyor.” Kıvılcımlı’nın dışında, Türk sosyolojisinde de benzer bir eleştirel damarın olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Belli ölçülerde Ziya Gökalp, Hilmi Ziya Ülken, Cahit Tanyol, daha net bir şekilde Baykan Sezer böyle bir geleceğin temsilcileridir. Baykan Sezer, Marx düşüncesini ve Batı Marksizmini de sorgulayarak Batılı sosyal teorinin evrensel açıklamalarına yönelik köklü eleştirilerini ileri boyutlara götürerek temellendirmiştir. Bu noktada Kıvılcımlı’nın, her ne kadar Marksizmin klasik metinlerinin boşlukta bıraktığı sorunlar hakkında bir açıklama çabası içinde olmaya özen göstermiş olsa da, Marksizmin bazı şablonlarının bütünüyle dışına çıktığını iddia etmek güçtür. Marksist literatüre getirdiği katkılar ise ayrıca ele alınabilir ve alınmalıdır da. Yeter ki yeniyetme asabi sosyologların kendisine yönelik “alaturka Marksist” yaftalamalarına maruz kalmasın.

Tarih Tezi, Kıvılcımlı ile Türkiye’deki tarih bazlı sosyolojik damarı yakınlaştıran en önemli unsurlardan biri olarak göze çarpıyor. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Kıvılcımlı’nın Tarih Tezinin her ögesinin Marksist olmadığına kuşku yok. Belki de bunu bir sorun olarak görmemek gerekiyor. Bu anlamda, sözgelisi Murat Belge’nin Kıvılcımlı’nın tarih görüşünün “anti-Marksist” olduğu yolundaki tezlerine yanıt olarak, Demir Küçükaydın’ın olgun bir Marksist Kıvılcımlı portresi çizmesine gerek olmayabilir. Aslında Küçükaydın da Kıvılcımlı’da Marksist olmayan öğelerin barındığına gayet iyi farkında. O halde soruyu bir başka türlü sormak gerekir: Kıvılcımlı Marksizmin şablonlarını kopyalamalı mıydı? Sadece XX. yüzyıl Marksizmine ilk elde bakıldığı zaman, Lenin’de, Mao’da, Sultan Galiyev’de, Castro’da, Adorno’da vb. Marksist olmayan ama sosyalist olan (hatta sosyalist bile olmayan) o kadar çok unsur varken (aynı zamanda Murat Belge’de Marksist olan ne vardı, ne kaldı diye de sormalı), bu kişilerden esirgemediğimiz bir şeyi Kıvılcımlı’dan esirgememiz için ne gibi geçerli gerekçelerimiz olabilir? Önemli olan Kıvılcımlı’nın sorduğu doğru sorulardır. Sorduğu soruları, onlara verdiği cevaplardan daha çok önemsememiz gerektiğini düşünüyorum. Kıvılcımlı’da var olan, ama diğer teorisyenlerde rastlayamadığımız en değerli cevher, hazır şablonlara dayanarak hür tefekkürünü boğmaması ve Doğu uygarlıkları coğrafyasında tarihin motorunun Batı uygarlığından daha farklı çalıştığına ilişkin güçlü sezgisiydi. Orijinalitesi de, kimilerine göre “naifliği” de bundandır. Yoksa Kıvılcımlı’yı orijinalite saplantısı olan bir adam olarak görmek ve salt bu açıdan tasnifçi aklın klasörüne yerleştirme-ye çalışmak doğru bir yaklaşım olmayacaktır.

Kıvılcımlı’nın tarih tezleri ve sosyolojimizin olanakları/birikimi, her ikisinin de sadece olumlu yönlerinden değil, açmazlarından da dersler çıkarılması, bir buluşma ve ortaklaşma zemininin sağlanması, günümüzde tarihi, uygarlığı, insanlığın bütün olumlu değerlerini yok etmeye yönelmiş küresel egemenliğe ve onun hegemonyasına karşı direnç göstermek açısından büyük önem taşıyor. Umarız bu sempozyum böyle bir arayış önünde bir basamak teşkil eder.